

עלייתו וירידתו של אהרן צייטלין

חיו ויצירתו בארץ-ישראל בשנת תרפ"א *

אהרן צייטלין (1898-1973) ויצירתו הדו-לשונית [ביידיש ובעברית] לאחר מלחמת העולם השניה מוכרים לקוראי שתי הלשונות הרבה יותר מאשר פרטי חיו ויצירתו בין שתי מלחמות העולם.

אהרן צייטלין הגיע לביקור בארצות-הברית בראשית 1939 ועם פרוץ מלחמת העולם השניה נותק הקשר בינו לבין אשתו, בנו, אחיו, הוריו ובני משפחה אחרים שנשארו בפולין. אהרן צייטלין עצמו חי בווארשה משנת 1907 ועד סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה. ראשית יצירתו הספרותית והתפתחותו כסופר ועיתונאי דו-לשוני שייכים לתקופת וארשה בחייו, עד הגיעו לגיל ארבעים. בימי מלחמת העולם השניה ניספו כל בני משפחתו ועימם גם אבד ארכיונו הפרטי. ביוגראף של אהרן צייטלין יוכל להיעזר בעתיד, בכל הנוגע לתקופה זו, רק במכתבים שהסופר כתב מווארשה בין שתי מלחמות העולם לעמיתיו הסופרים, בעיקר בארצות הברית ובארץ-ישראל. איגרות אלה, שנשמרו בחלקן, הן מעט המקורות שנכתבו בכתב-ידו ושרדו. האיגרות כונסו ופוענחו, ובקרוזב יופיעו במסגרת מחקר נפרד בליווי הערות ופרקי מבוא על אופיין ועל הרקע הספרותי-תרבותי לכתיבתן [שיינטוך תשנ"ח]. בכרך זה כלולות גם איגרות, שצייטלין כתב בארץ-ישראל לאחר עלייתו עם אחיו אלחנן בראשית תרפ"א ועד סופה של שנה זו, כאשר שני האחים חזרו כלעומת שבאו לווארשה.

פרק עוד פחות ידוע בחייו וביצירתו של צייטלין בין שתי מלחמות העולם הוא תקופת שהותו בארץ-ישראל. בשל חשיבות תקופה זאת בחייו והשפעתה על כלל יצירתו, ומשום מיעוט המכתבים מתקופה זו, היה הכרח במאמץ מיוחד כדי להסביר את הרקע הביוגראפי בהערות המלוות את מכתביו הארצי-ישראליים (ראה שיינטוך תשנ"ח, ברשות הרבים וברשות היחיד – אהרן צייטלין וספרות יידיש).

באורח כללי מן הראוי לציין, כי הביוביבליוגראפיה של צייטלין כלל לא נדונה עד לשנות השמונים. ומפני התנגדותו למימון הדפסת ה"לעקסיקאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור" (הוצאת הקונגרס היהודי העולמי וציקאָ, 8 כרכים, ניו-יורק, 1956-1985) מכספי השילומים מגרמניה, לא הופיע הערך "צייטלין אהרן" בלקסיקון זה. ערך זה ראה אור לראשונה בכרך ה"לעקסיקאָן פֿון ייִדיש־שרײַבערס

* חלק ראשון של פרק מתוך ספר בהכנה: אהרן צייטלין [1914-1938], תקופת וארשה ביצירתו.

של בערל כהן, שהופיע בניו־יורק ב־1986. בערך זה חסרה לחלוטין כל התיחסות לתקופה הארצישראלית בחייו, ואילו בלכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים של גצל קרסל משנת 1967 לא מוקדשת לפרק הארצישראלי בערך 'צייטלין אהרן' אלא שורה אחת בלבד.

להלן נרחיב את הדיבור על הפרק הארצישראלי מתוך הסתמכות על חמישה מקורות בדפוס ובעל־פה, מהם שעדיין לא פורסמו (ראה להלן ברשימה הביבליוגרפית). לאמור:

א. מאמר אוטוביוגרפי של צייטלין על שהותו בזכרון־יעקב בשם 'בודד על הגג' [צייטלין תש"ם 2: 248-255];

ב. במאמר־הסדר של צייטלין על נחום סוקולוב ועל תקופת שהותו בירושלים [שם 256-262];

ג. קטע מתוך ספרו של דוד בנבנישתי משאלוניקי לירושלים, על בית־הספר העממי ומוריו בזכרון־יעקב [בנבנישתי 1987];

ד. תיעוד בעל־פה: סידרת ראיונות מוקלטים עם אהרן צייטלין על חייו ויצירתו [צייטלין: 1968];

ה. תיעוד בעל־פה: ראיון מוקלט עם מר דוד בנבנישתי על הכרותו עם האחים אהרן ואלחנן צייטלין בתקופת שהותם המשותפת בזכרון־יעקב בשנת 1921 [בנבנישתי 1992].

ממקורות אלה ניתן ללמוד רבות על אחת התקופות המכריעות בחייו של אהרן צייטלין בן ה־23, שהיה במובנים רבים שרוי על פרשת דרכים – הן כעולה חרש, שהתלבט בין ארץ־ישראל לפולין, והן כמשורר דו־לשוני, שאף ליצור את יצירותיו ביידיש ובעברית כאחת. יתר על כן, ניתן ללמוד ממקורות אלה על שמונה תחומים בחייו וביצירתו של אהרן צייטלין, המשתקפים רק בחלקם באיגרותיו מארץ־ישראל.

הווה אומר: 1. המקומות בארץ־ישראל ומשך שהותו בהם בשנת תרפ"א; 2. בעיות הקליטה בארץ של מי שעתיד היה להיות סופר דו־לשוני; 3. סוג השאלות הקיומיות שהטרידו את מנוחתו בארץ החדשה; 4. פרשת ירידתו מן הארץ; 5. תקופת זכרון־יעקב בחייו; 6. שהותו ומעשיו בירושלים; 7. הביבליוגרפיה הארצישראלית שלו; 8. רצח יוסף חיים ברנר והשפעתו על חייו ויצירתו של צייטלין.

במכתבו האוטוביוגרפי של צייטלין אל דניאל פרסקי משנת 1953, מסכם המחבר את שנת התנסותו בארץ־ישראל בזו הלשון: "הייתי בארץ־ישראל בשנת תרפ"א (כל אותה שנה יחד עם אחי אלחנן ז"ל, הסופר והעיתונאי האידי). ישבתי בזכרון־יעקב; הייתי מורה להיסטוריה כללית בשיעורי ערב למבוגרים. בארץ־ישראל פרסמתי בהש"ל הירושלמי את הפואימה שלי 'יונה בן אמיתי', שנדפסה בשני המשכים; ד"ר יוסף קלוזנר קרבני ביותר בימים ההם. בתחילת תרפ"ב יצאתי פאריזה."

ניתן לראות מן הדברים האלה באיזו מידה הבלית צייטלין במכתבו אל פרסקי את משך שהותו בארץ־ישראל, את עובדת עבודתו בזכרון־יעקב בהוראת היסטוריה

כללית למבוגרים, את העידוד מצד יוסף קלוזנר ואת פרסום הפואימה העברית שלו. לעומת זאת הוא דילג על פרטים אחרים בהתנסותו, שהטביעו את חותמם במידה רבה על חייו ועל יצירתו, כגון רצח י"ח ברנר וכן בעיות הקליטה שלו בארץ.

אהרן צייטלין ואחיו אלחנן שהו בארץ־ישראל במשך כל שנת תרפ"א (1920-1921). הם הגיעו לארץ דרך נמל אלכסנדריה, ובנסיעתם צפונה ממצרים עברו דרך קנטרה ולוד. עם בואם ארצה לקראת שלהי 1920, "הסתובבו", כלשונו של צייטלין, בערים שונות (יפו, תל־אביב, ירושלים). כספם אזל עקב "הרפתקאות" בלתי נעימות שעברו עליהם בזמן שנאלצו "לגנוב" גבולות בדרכם לארץ־ישראל ונפלו קרבן לסחיטה מצד מבריחי־גבול. על כך מספר צייטלין בהרחבה (צייטלין 1968: 4-7) וכן בסיפורים שפרסם בעיתון היומי דער מאַמענט.

ואמנם זמן קצר לאחר בואם ארצה הם נאלצו לכתוב הביתה, לתאר את מצבם ולבקש שישלחו להם כסף ואף עצות טובות. הלל ציטלין יעץ לשני בניו לפנות לסופר צ.ז. ויינברג בזכרון־יעקב. המורה והסופר צ.ז. ויינברג היה עצמו עולה חדש, שהגיע מווארשה לנהל את בית הספר היסודי בזכרון־יעקב בראשית שנת הלימודים תרפ"א. אחרי סוכות, זמן קצר לפני בואם של האחים צייטלין לארץ־ישראל. (על ויינברג ראה בתוך שיינטוך תשנ"ח, במכתבי צייטלין אליו מראשית 1921, מכתב מס' 4, הערה 2, ובמכתב מיום 18.11.1934, מכתב מספר 77, הערה 1. על בית־הספר בזכרון־יעקב ראה: וקסלר 1987). הוא הזמין את שני האחים לבוא אל ביתו. הקשרים בין ויינברג לבין משפחת צייטלין נקשרו עוד בווארשה. ויינברג היה ידידו של הלל צייטלין, ואילו אלחנן היה תלמידו של ויינברג בגימנסיה העברית בווארשה. על פי הצעתו קיבל על עצמו אלחנן את משרת מזכיר בית־הספר בזכרון־יעקב. זה היה בית־ספר של יק"א (צייטלין 1968: 8).

עלייתם של אהרן ואלחנן צייטלין לארץ־ישראל היתה כנראה חלק של תכנית משפחתית מגובשת, שהלל צייטלין יזם מתוך מגמה להעלות את כל המשפחה לארץ. הרי הוא ששלח את שני בניו להשתקע בארץ. לימים הזכיר גם את אהרן צייטלין, שזאת אמנם היתה גם כוונתו שלו ושל אחיו אלחנן: "רצינו באמת להביא את כל המשפחה, את אבינו, את אמנו, את אחותנו ארצה, כדי להתיישב בארץ" (צייטלין 1968: 4).

להלל צייטלין לא היו אשליות והוא שער את הקשיים הצפויים לו ולמשפחתו בארץ־ישראל, ועל כך הוא כותב במכתב אל צ.ז. ויינברג וארכיון צ.ז. ויינברג, מכון גנזים, תל־אביב) זמן קצר לפני בואם של שני בניו לארץ. וזו לשונו:

17 דעצעמבער 1920, ורשה

לידידי היקר צ.ז. ויינברג

אינני יודע במה להתחיל אליך ובמה לסיים. יש לי כל כך הרבה לדבר אליך, לבקש ממך ולהפציר בך. אתחיל מן העיקרי: בהגיע מכתבי לידך בוודאי יהיו פְּנֵי בארץ־ישראל. הם נדדו כשני ירחים וסבלו צרות מרובות שאין הפה יכול לתארן. מה הם עושים עתה בארץ־ישראל? אינני יודע. בשעה שאני כותב לך את המכתב

עוד לא קיבלתי ידיעה מהם: אם עודם בדרך או כבר הגיעו למחוז הפצם. קיבלתי מהם ידיעה מטריעסט, שנוסעים הם באניה לאלכסנדריה ומשם – לארץ־ישראל. עתה הם בוודאי בארצנו. היודע אתה דבר אודותם? אינני יודע. בשעה שנסעו מפה מסרתי בידם מכתבים שונים לאנשים שונים ממכירי וממיוודעי. לך לא כתבת, בשביל שהיית אז בעצמך בדרך. עתה הנני פונה אליך בבקשה זאת: אל תחכה עד שיבואו בני אליך, כי אם בקש אותם, מצאם ועשה עמדם חסד בכל אשר תוכל. נזקקים הם עתה לחסד, בשביל שגרים הם בארץ־ישראל ונדרים ומיוגעים מאד מאד מטלטול הדרך של קרוב לשני ירחים. מדוע עכבו כל כך בדרך?... על זה יש הרבה לספר, אבל חושב אנוכי שבני יספרו את הכל ותבין ותרגיש את כל התלאה הרבה והגדולה אשר מצאתם בדרך. אם תשים לבך גם לעובדה, שבני לא יצאו לעולם מפתח ורשא ושבני הבכור המשורר אהרן הוא עם זה אדם בעל חושים דקים ביותר, ביישן וצנוע גדול, תבין את כל מה שצעירים אלה סבלו בגלות ארוכה כל כך. אינני צריך לספר לך, שדבר זה עלה לי בהון רב ממש. ומה יהיה עתה עימם בארץ־ישראל? צריך למצוא בעדם עבודה ויהי מה: בעד אהרן – איזו עבודה ספרותית או עבודת־הוראה וכדומה, ובעד אלחנן (מי שהיה תלמידך) – מלבד דברים כאלה שגם הוא מוכשר להם (מכתביו מן הדרך ההולכים ונדפסים בעיתונים היהודיים פה מצטיינים מאד בְּיָפִים ועיוזום ובכלל – בכשרון הספרות שבהם נכתבו) גם איזו עבודה יותר מעשית (אם אפשר יהיה למצוא). ביד בני המשורר אהרן דברים רבים בעברית (את כתביו היהודיים הרבים הניח פה), שאפשר לתתם בכל מיני ההוצאות הספרותיות בארץ־ישראל. בשביל העיתונים היומיים יוכל לתת את רשימותיו מן הדרך הארוכה שלו (מכתביו בענין זה פה בעיתונות היהודית עוררו התפעלות מאין כמוה) וכדומה לזה. ב'התקופה' ספר שמיני נדפסו רבים משיריו העבריים והעתקותיו. צריך לעורר על זה שימת לב המבינים בארץ־ישראל וצריך לעוררם ולבקש בשבילו איזו עבודה שתהיה, ובלבד שיוכל להתפרנס ממנה אפילו בדוחק. חפצתי לכתוב לך הרבה והרבה על היאוש הגדול התוקף עתה את כל המוחות והלבבות פה, וכדומה לי – אף בארץ־ישראל. אבל למה אכאיב לך בחינם? אבל הזכרתי לך דבר זה בתור הקדמה למה שאני חפץ להעריך, שלא יארכו הימים וגם אני ומקלי ותרמילי אבוא לארץ ישראל, אף על פי שיודע אנוכי היטב, שאין כל טוב מיוחד נשקף לי משם. קצה נפשי בחיים פה, ובייחוד מעת שנסעו בני מפה – יהי מה ועלי לבלות את יתר ימי ולהקדיש את יתר כוחותי, אשר חנני בהם ד', לארץ־ישראל. מכל מיודעי בארץ־ישראל אני רוצה איפוא לבקש בעדי בהמשך הזמן איזו עבודה ספרותית או ציבורית אשר תסכון בעדי. חושב אנוכי כי שבתי בארץ־ישראל תביא סוף סוף תועלת מרובה ליישוב, כי על כן אינני בְּיָמְפִלְגָה וד' חנני בכשרונות, בשכל ישר וביושר לבב. חפצתי לדבר עמך עוד על הרבה ועל הרבה, אבל דווקא משום שיש לי לדבר הרבה כל כך אני חושך את דברי למכתבים הבאים, אם ירצה השם.

ועתה אקצר ואסיים בבקשה, בברכה מעומק הלב ובדרישת שלום אמת וידידות מרובה

הלל צייטלין

דורש אנוכי בשלום קרובי־רחוקי יעקב פיכמן, בְּרָנֶר, ועוד ועוד. כתבתי לכולם אבל בקש (- - -) אותם גם על כל מה שכתבתי לך במכתבי הנ"ל

ראגתו של הלל צייטלין בדבר קשיי הקליטה הצפויים לבניו בארץ־ישראל היתה אכן מבוססת. מספר שבועות לפני צאת בניו לארץ־ישראל כתב הלל צייטלין מכתב לי. ח. ברנר, ב־19 בספטמבר 1920, וביקש מידידו שיעזור לבניו למצוא עבודה בארץ כמידת יכולתו, ואף יותר ממידת יכולתו. במכתבו אל צ. ז. ויינברג, 17 בדצמבר 1920, הוא חוזר למעשה על בקשתו מברנר ומתאר במילים דומות את כישורי בניו, נטיותיהם הטבעיות ודיוקנם הרוחני. כחמישה חדשים לאחר כתיבת המכתב לברנר, שהלל צייטלין מסר בידי בניו בצאתם, נשלח המכתב אל נמענו מזכרון־יעקב, בתוספת איגרת מאת אהרן צייטלין [ראה איגרת של אהרן צייטלין לי. ח. ברנר מיום י"ב באדר ראשון, תרפ"א, מכתב מס' 6, בתוך שיינטוך תשנ"ח]. ממכתב זה מסתבר שאמנם צדק הלל צייטלין כאשר צפה קשיי קליטה גדולים יותר לבנו אהרן.

עדות חותכת לכך אנו מוצאים בזכרונותיו של דוד בנבנישתי על האחים צייטלין בזכרון־יעקב [בנבנישתי 1992]. אהרן צייטלין כותב לברנר, שאחיו אלחנן מצא עבודה בזכרון־יעקב כמזכירו של בית הספר היסודי, ואילו על עצמו הוא מעיד שלא מצא עבודה, ולצערו עליו "לחיות על 'הספרות' [...] עבודת הכבישים לא לפי רוחי, והעיקר: לא לפי גופי היא" (שם).

ברנר השיב מיד למכתבו של אהרן צייטלין והבטיח לעשות כל מה שיוכל כדי להיפגש ביפו עם שני האחים צייטלין [תשובת ברנר ראה: ברנר תשכ"ז, 441; וכן: נספח למכתב מס' 6, שיינטוך תשנ"ח]. כפי הנראה לא זכו האחים צייטלין לפגוש את ברנר, באשר הפגישה תוכננה להתקיים ביפו בדיוק ביום בו נרצח ברנר [ראה: צייטלין 1968: 186-187]. מדברי אהרן צייטלין וממכתביו של אביו אנו למדים, שאהרן ואחיו אלחנן יצאו מווארשה בדרכם לארץ־ישראל במחצית השנייה של חודש אוקטובר 1920.

להלן אנו מביאים את מכתבו של הלל צייטלין אל י. ח. ברנר, מכתב שיש בו כדי להעיד הן על מזגם, אופיים וכישוריהם של האחים צייטלין והן על יחסו של הלל צייטלין אל שני בניו ואל עלייתם לארץ־ישראל. יש במכתב זה דברים החוזרים על דבריו במכתבו אל צ. ז. ויינברג, אך יש בו גם דברים המשלימים את התמונה בכל הנוגע לשני הבנים. והרי דברי המכתב כלשונם:

19 בספטמבר 1920

אל אחי מאן דיתוב בתוונא דלבאי יוסף חיים ברנר.
דעותינו רחוקות עתה מן הקצה אל הקצה ממש, אבל ליבותינו קרובים גם היום

1 הוראת המלים הארמיות: השוכן בתוך ליבי.

באחוזה אמיתית, לכל הפחות ליבי קרוב אליך, חושב עליך ומתגעגע תמיד עליך. כבר כתבתי עליך פעמים אחדות וקראתי הרצאות עליך: איני יודע אם מכיר אתה בטיבן. תוכנן אחד: "אין אדם נתפס על צערו", ואיזב צדיק הרבה יותר מחבריו... עתה אני פונה אליך בבקשה נחרצה על דבר בְּנֵי אהרן אליעזר ואלחנן הבאים עתה לארץ־ישראל ומבקשים עבודה ולחם. לעבודה פיזית אין הם מוכשרים לעת עתה. מה לעשות? כך הוא הענין. לעבודת הוראה הם מוכשרים לפי דעתי, בייחוד הצעיר. לעבודה ספרותית מוכשר הבכור בייחוד. לעבודה עיתונאית מוכשרים שניהם. לעבודה בלישכה אפשר הצעיר בייחוד, אבל חושב אנוכי כי גם הבכור מוכשר לזה. ידיעותיהם, כשרונותיהם, שאר־רוחם וכי? – שניהם גמרו את הגימנוזיום בווארשה, שניהם למדו, קראו ושנו הרבה גם מחוץ לכתלי הגימנוזיה. את השפה העברית הם יודעים שניהם היטב להלכה ולמעשה. הבכור משורר גדול לפי הכרתי העמוקה. בוודאי תקרא את שיריו. אפשר שתוכנם יהיה זר לך מעט או הרבה, אבל בנוגע לכשרון, לאומץ, לרגש ולאמת, תכיר גם אתה את ערכו הגדול. הזוכר אתה את באום? לכשתכיר היטב את בני אהרן תמצא בו הרבה מתכונותיו הרוחניות של באום, ואפילו את יסודות השקפתו על העולם תמצא באחדים משיריו, למשל, בשירו הגדול 'יונה'. יודע אנוכי שחי אתה בעולמות אחרים לגמרי, אני חי בוודאי בעולמות אחרים (מחשבותי העיקריות נתונות הן עתה כולן לעניינים שבאמונה ולמיסטריון), אבל יודע אנוכי, וגם אתה, להוקיר ולכבד אנשים מן –) של שופנהאואר, ניטשה, וויינינגר. לכשתכיר היטב את בְּנֵי תאהבם מאד מאד. ראשית כל אנשים ישרים וטובים הם, ואתה הלא סוף כל סוף אדם ישר וטוב אתה ויהודי בלא חכמות. בשנית, בעלי כשרונות גדולים הם [] בשלישית, אנשים חרוצים, עובדים וזריזים הם. מה תעשה בשבילם? דבר זה עליך לדעת. אנוכי אינני יודע היטב את מצב העניינים בארץ ואינני יכול לחוות דעה בעניין זה. עשה כחכמתך וכיד הנסיון הטובה עליך. העיקר הוא, שזוקקים הם לעזרה תכופה ואי־אפשר לדחותם לימים הבאים. ברוב עמל עלה בידי להשיג בעדם את הכסף, שהיה דרוש להם להוצאות הנסיעה. מה יעשו עתה? ד' הוא היודע.

בוודאי המצב דחוף עתה ובוודאי ששוק הספרים עני ודל הוא בארץ־ישראל ובוודאי שגם המורים מרובים וכו'. אבל 'פטור בלא כלום אי אפשר'. עשה מה שבכוהך ויכולתך ואף גם יותר מיכולתך 'הלא אנשים אחים אנחנו'.

הייתי חפץ לכתוב ולדבר עימך הרבה והרבה, אבל דווקא משום שיש לי יותר מדי לדבר – קשה לי הכתיבה עתה. אינני יודע במה להתחיל ובמה לסיים. והעיקר, שקשה לי לדבר, ודווקא על זה הייתי חפץ לדבר עימך בייחוד, על עניינים שבלב. לא מתוך חקירה באתי לידי אמונתי, ואף לא מתוך הכנעה ופחד, ואף לא מתוך החפץ למצוא מנוחה ומרגוע, כי אם מתוך ייסורי־נפש עצומים שאני יכול

2 הכוונה לשלום־סנדר באום, דמות בולטת בחוג הידידים של י. ת. ברנר והלל צייטלין בהומל. ראה עליו במאמרו של הלל צייטלין 'יוסף חיים ברענער און זײַנע נאָענטע: זײַן פּערזענלעכקייט, זײַן אינטימער לעבן און זײַנע פֿרײַנד', צוקונפֿט, יוני 1938, 336–598.

לתארם לך כמו עם ומתוך חיפוש נפשי שאינו פוסק במשך שנים רבות ומתוך חוש האמת שחוננתי בו מנעורי.

ואתה שלום וביתך שלום וד' ינחנו בדרך אמת כל
ימינו ויזכנו לראות בנחמת ישראל באמת
אחיך אוהב דבק מאח

הלל צייטלין

המכתב שלי נכתב לפני שבועות אחדים ולא ידעתי אז את כל המוצאות אותך. עתה בשמעי את כל זאת עגמה נפשי מאד על כל הקורות אותך. מה אומר ומה אדבר? – מן השמים מזמינים כל מיני עגמת נפש ואין מניחים לשבת בשלווה. לו יכולתי לדבר עמך מלב ללב כראוי אפשר שהייתי מעורר אותך לחיים חדשים באלוהים חיים. ועתה – די. כתוב לי דברים אחדים תיכף בקבלך את מכתבי. אחיך הנ"ל

ממכתביו הארצי־ישראליים של אהרן צייטלין שהגיעו לידינו אין ללמוד בשלמות על הסיבות, שגרמו לכשלון נסיונם של שני האחים להשתקע בארץ, שכן לא הגיע לידינו כל רצף ההתכתבויות בין האחים צייטלין והוריהם בווארשה, ואף מכתבים אחרים שכתבו מן הארץ. רק לימים, בסוף שנות הששים – כאשר אהרן צייטלין חזר לספר על התקופה הארצי־ישראלית שלו – עולה תקופה זאת ומתחזרת בהרחבה [צייטלין 1968: 4-10, 12, 17]. ניתן להניח שכשלון הקליטה של שני האחים שם קץ לתכניות ההשתקעות בארץ של הלל צייטלין ומשפחתו. [צייטלין 1968: 9].

על פי עדותו של אהרן צייטלין נשאר הוא ואחיו בזכרון־יעקב כתשעה חודשים בביתו של צ. ז. ויינברג עד אשר עזבו את ארץ־ישראל בסוף תרפ"א [שם: 8]. אהרן צייטלין לא ישב תשעה חודשים רצופים בזכרון־יעקב. על פי אחד ממאמריו בדפוס [צייטלין תש"ם: 2] הוא שהה בירושלים ועבד כפקיד בוועד הצירים (ברחוב יפו) לפחות בהדשים מרץ ואפריל. הוא עבד שם עם נחום סוקולוב, שבא לירושלים לכמה שבועות "לנהל את ועד הצירים בימי היות אוסישקין באמריקה וגם למען תפקיד חשוב בפוליטיקה הציונית של אז" [שם: 256, 259]. במאמר זה, שהוא למעשה בבחינת הספד על נחום סוקולוב, שילב צייטלין זכרונות מפורטים על ירושלים, אנשיה והאווירה בעיר בימי חג. קשה להשתחרר מן הרושם שכותב המאמר אמנם חי בירושלים במשך רצף הגון של זמן. יתר על כן, שמם של אהרן ואלחנן צייטלין מופיע בספר האדוקות (הכתובות) הראשון, שיצא לאור בינואר 1921 הכולל כתובותיהם של תושבי ירושלים ואינפורמציה מועילה על מוסדותיה [אוסקוטסקי 1921: 111]. אהרן צייטלין גר בשכונת הבוכארים, במלון גולדנברג, מול בית החייל [פרטים במכתבו של צייטלין אל ויינברג, מכתב מס' 4 בתוך: שיינטוך תשנ"ח. על שכונת הבוכארים ותולדות בניניה ומוסדותיה ראה ורמן 1991]. שהותם של האחים צייטלין בארץ־ישראל במשך שנת תרפ"א היתה רצופה בבעיות קליטה, במיוחד עבור אהרן צייטלין – עוד לפני הגיעם לזכרון־יעקב,

ובזכרון יעקב עצמה. את בעיות הקליטה של אהרן צייטלין ניתן למיין לפי תחומיהן: עבודה מתאימה, בעיות התאקלמות גם כסופר בידיש, הסתגלות לחברה ובעיות קליטה בקרב החלוצים ובוני הארץ בפרט. אהרן צייטלין הגדיר את בעיות הקליטה שלהם עם בואם ארצה בזו הלשון:

"[...] אז היו כולם מלאי התלהבות מהשיר. אבל, בכל זאת, צריך גם לאכול ואנחנו זקוקים לכסף, לבית... היינו באיזו אכסניה מלוכלכת שם, ביפו. אז באותן השנים... תל-אביב היתה עדיין שוממה לגמרי. רק חולות... ובאופק הסתמנו בתים אחדים. זה היה הכול. ובכן כתבנו הביתה. אבי כתב לי: סע לז. ויינברג [...] מה עשה ויינברג? הוא כתב לנו מכתב, שנבוא לביתו. הוא היה בזכרון יעקב" [צייטלין 1968: 8].

נוסף לבעיות הקליטה הראשונות התעוררו אצל צייטלין שאלות קיומיות קשות בדבר התאמתו האישית לחיי הארץ, שבאו לידי ביטוי בהסתגרות מסויימת כלפי החברה הסובבת, והתלבטויות בינו לבין עצמו על דרכו כסופר דו-לשוני, שצריך לבחור בין המרכז של ספרות יידיש בווארשה המתעורר לחיים, לבין החיים בארץ-ישראל והספרות העברית בראשית שנות העשרים. על אחדות מתחושותיו ועל עניינים מעשיים סביב הקליטה וקשייה מספר צייטלין בזו הלשון:

"המשרד [...] הציוני... עזר לנו ונסענו לא דרך וינה, אלא דרך טרייסטי, באיטליה. שם ישבנו באניה ונסענו יחד עם הרבה חלוצים. זה היה בתרפ"א, תחילת תרפ"ב-תרפ"א. ישבנו... הסתובבנו תחילה בערים שונות... בתל-אביב. היינו זמן מה בירושלים; היו בידינו מכתבי המלצה שכתב אבינו לידידיו, לרעיו. אבל בעצם, שום אדם לא שת לנו, ומעט הכסף שהיה לנו הלא כבר אזל [...] שלחו לנו קצת כסף מן הבית... אבל היינו בכל רע. ואיך להסתדר? באנו לדר' רופין, שעמד בראש העלייה, אז הוא על כל פנים קיבל אותנו באדיבות מסויימת. כשבאנו אל מרדכי בן הלל הכהן, שהיו לו חשבונות עם אבי עוד מהומלן... בימי השחרות היה פובליציסט [...] והיו לו חשבונות עוד מהומלן... ברנר ב'בחורף' עשה ממנו קריקטורה. אז הוא קיבל אותנו בסבר פנים זועפות, כלומר – מה לכם פה? זאת החלקה שלי, ארץ-ישראל שלי, אביכם הוא יידישיסט – הוא לא אמר את זה, אבל כך... כך קיבלו אותנו [...]". [צייטלין 1968: 7].

בארץ-ישראל נפגש אהרן צייטלין עם מספר סופרים עבריים, אנשי עט ומנהיגים ציוניים, אשר עודדו אותו להמשיך ולכתוב עברית ואף הדפיסו אחדות מיצירותיו בעתונות הספרותית בארץ. אחדים מהם מוזכרים על-ידי צייטלין תוך הכרת תודה, אך גם תוך ציון העובדה, כי דבר של ממש לא צמח מזה [שם, שם]. צייטלין נפגש עם יעקב פייכמן, עם יוסף קלוזנר, עם קדיש יהודה סילמן, חי – כאמור – בביתו של צ. ז. ויינברג, גם עבד עם נחום סוקולוב, וכן זכה למילות עידוד משלמה צמח, תיכנן פגישה עם יוסף חיים ברנר, אך לא הצליח אלא להתכתב עימו [בהרחבה על קשריו עם פייכמן וקלוזנר ראה: צייטלין 1968: 7, 9-10, 11 וכן צייטלין תש"ם 2: 248, 249, 250. על שלמה צמח: צייטלין 1968: 7].

בגיל 23, בזמן שהותו בארץ-ישראל, ראה כבר אהרן צייטלין את עצמו כסופר דו-לשוני, הכותב עברית ויידיש. הוא חשב את עצמו שייך לספרות העברית לא פחות

מאשר לספרות יידיש [צייטלין 1968: 9]. הוא פרסם שירים בעברית עוד לפני בואו לארץ-ישראל, וכן תרגומים לעברית של בלאדות מאת אדם מיצקביץ שפורסמו בהתקופה, כך 4, בווארשה, תרע"ט ובכרך 8, תמוז-אלול תר"פ. הוא גם הירבה לכתוב ולהדפיס ביידיש בעתון היומי דער מאַמענט, ובכתביעת אחרים. כל זה עוד לפני בואו לארץ-ישראל. הקושי להתפרנס מכתביה ספרותית בארץ-ישראל, וכן הסיכויים שנפתחו לפניו עם עלייתו ופריחתו של המרכז הספרותי ביידיש בווארשה, העמידוהו בפני דילמה, ולאחר התלבטויות קשות הוא קם ועזב יחד עם אחיו את ארץ-ישראל וחזר לווארשה, בה חזר והשתלב במרכז הספרותי כסופר וכעיתונאי. על מהות הלבטים אין אנו למדים ישירות מאיגרותיו שנכתבו בארץ-ישראל, אולם רמזים למצבו הכלכלי והרוחני פזורים בהן בעיקר במכתביו אל צ. ז. ויינברג ואל יוסף חיים ברנר. בימי שהותו בארץ, ובעיקר בזכרון-יעקב, היה אהרן צייטלין אדם בודד. על כך אנו מוצאים עדות מאלפת בדברי דוד כנבנישתי, שהיה בימים ההם מורה צעיר בבית-הספר בזכרון-יעקב לאמור: "[...] אני הכרתי את [אהרן] צייטלין כשהייתי בזכרון-יעקב. הוא היה... אחיו היה ערני יותר, הוא התמוגג יותר עם אנשי השכונה, אנשי המושבה. הוא [אהרן] היה תמיד אדם שקט לא התבלט כציבור, וקצת... זאת אומרת - בודד... בחייו. כמעט לא שמענו אותו. הוא באמת לא הראה את... אפילו לא ידענו שהוא משורר. אחר כך נודע לנו שהוא משורר [...]. בכל אופן הוא לא היה... היה נבדל מהציבור בעת שאחיו היה ער יותר... חברתי, ואילו הוא היה מחוץ לחברה [...]. היה מתבודד כל הזמן, לא השתתף בשום דבר. אלחנן היה חברתי. הוא היה שמה, שר... ההבדל היה גדול ביניהם [...]. באופי, בהתנהגות בחברה וכן הלאה, צייטלין היה נזיר ממש... [כנבנישתי 1992: 7, 5].

כדידותו של אהרן צייטלין, המובלטת כל כך בעדותו של דוד כנבנישתי, עומדת גם במרכז מאמרו של צייטלין על עצמו. שם המאמר 'בודד על הגג' [צייטלין תש"ם 2: 248-255].

ההוויה החלוצית ורוח ה'ביחד', ששררו בקרב החלוצים והטביעו את חותמם על רוח התקופה עמדו בניגוד קוטבי לאישיותו ולמאוויו של המשורר. בדבריו על לילות הבדידות שלו בזכרון-יעקב, בעומדו לבדו ופניו אל שמי המושבה, שקוע בהרהורים, מתבהרים הדברים כהווייתם וזו לשונם:

"איש בודד אני על גג, וברכת-אדמה לא לי היא, ולעולם לא אתערה, ולעולם לא ארד מן הגג [...]. ומה יהא כסופי? שונה כל-עיקר היתה האווירה הלילית בבית החלוצים שבמושבה. דירתי היתה ליד אותו בית-חלוצים, שצהלה רבה היתה משתלטת בו לאחר יום של עבודה מפרכת, צהלה מלווה זימרה וריקוד ושאוץ נעורים. ובין שני מיני לילות אלה - ליל-הבדידות שבקצה המושבה בסביבת ה'בית' וליל-הזרה רועם של ה'חבריא' בבית-החלוצים - הייתי מתלבט ללא מוצא. היה בי רגש של בושה ונחיתות לגבי חלוצים וחלוצות, שזיעתם ניגרת, פטישם בידם יומם וריתם בפיחם לילה. כמה מוזר הדבר! הנה גם אני צעיר כמותם, אף לי ידיים צעירות לכאורה, אלא שידיים אלו אין כוחן אלא בכתביה. יודעות הן לעשות בעט על גבי נייר - וזו כל חכמתן ובינתן... לא להן לאחוז בפטיש ולהכות 'שוק על ירך' את הטרשים הנוקשים ולבנות כביש. יריים-לא-ידיים, ידיו של בר-נש, אשר -

מימי הילדות כמעט – הסכיגו לכתוב, לחבר ולצרף אמרים. בריגש זה, שנולד
מקפּר, החיים ממנו והלאה, ועבודה ממש, עבודת הגוף, ממנו והלאה. ומה כוחו כי
יִיחַל? [...] איש התזיות והחיתרות אני, והחיים מנגד, הארץ מנגד.

חולם אני על עבודה גופנית; רק עבודה כזאת עשויה לשחרר אותי. רוצה אני
להכות שורש בארץ, בקרקע, בחיים על פני השטח – שטחו של עולם. אלא שרצון
זה מפולג הוא [...]. ואולם – כלי־אמת שאני עובר על פני יושבי בית־החלוצים
הללו, ורואה אני אותם עובדים בכביש מחוץ למושבה, רואה זיעתם ניגרת על פני
ארמת־קדומים שְׁבָה לנעוריה ושומע 'הלמות עמלים' שלהם – לבי נוקפני ואני כובש
פני בקרקע. ממחר אני לעבור. דומה עלי, שצעירים וצעירות אלה לועגים לי,
קורצים עינים ושולחים אצבע: הביטו וראו, הנה 'יחסן' זה הולך בטל... למראית־
עין, לצאת ידי חובת עבודה, עוסק הוא קצת בהוראה כביכול ואילו עיקר עיסוקו
בכתיבה, בהריזה... ראייתם 'פריץ' שכמותו? אנו בונים, והלה – חרוזים מרקדים לו
במוחו. והן צעיר הוא כמונו! בבדידות הוא עוסק ובניזירות ובמצוקות־נפש... ידענו,
ידענו... הכלים טול פטיש, בחורו [...] לא, כך אי אפשר. או שאתה אחד מהם מן
העמלים האלה מן העובדים עבודה ממש, מן הקודחים ושרים, קודחים ובונים, או
שעליך לעזוב את הארץ... כתיבת שירים אינה בנין." (שם: 250–251).

שניים עודדו את אהרן צייטלין, המשורר הדו־לשוני הצעיר בן העשרים ושתיים,
שזה עתה עלה לארץ – יעקב פיכמן ויוסף קלוזנר. צייטלין כיבד את שניהם, אך
ידוע ידע שפיכמן הוא 'חסיד של כל אחד' (צייטלין 1968: 11) ואילו ליוסף קלוזנר
היתה השפעה מסויימת על צייטלין הצעיר. בראשית דרכו בארץ פנה צייטלין אל
שני האישים והראה להם את שיריו העבריים. אחד השירים 'קֶדֶם' שנכתב בדרך
מאלכסנדריה ללוד, פורסם במרץ 1921 בהפועל הצעיר בעידודו של קלוזנר (השווה
צייטלין 1968: 7–8, 11). השיר 'קֶדֶם' הוא אולי הראשון שצייטלין כתב בהגיעו אל
המזרח התיכון, בדרכו ממצרים דרך קנטארה לארץ־ישראל. לא ידוע במדויק היכן
נכתב השיר. על פי ההדפסות בקבצי השירה העברית של צייטלין בתש"י ובתשל"ה
צויין ליד השיר 'בדרך מאלכסנדריה לא"י תרפ"א', ואילו בהפועל הצעיר מוזכרת
'אלכסנדריה' בלבד. על חשיבות השיר 'קֶדֶם' בעיני צייטלין עצמו עשויים להעיד
התיקונים הניכרים, שהוכנסו בו בתש"י ובתשל"ה מקץ כעשרים ושמונה, וכחמישים
וארבע שנים לאחר פרסומו הראשון. שינויים אלה הוכנסו למעשה, כעדותו של
צייטלין, בעקבות הערה של קלוזנר בשולי כתב־היד, לאחר שהשיר כבר נמסר
לדפוס בהפועל הצעיר.

הדים ברורים למרכזיותו של השיר 'קֶדֶם' במסכת שירתו הארצישראלית של
אהרן צייטלין נשמעו בתיאור הרצאתו של המשורר ב'בית העם' בירושלים, בקיץ
1921, על בעית הנוף בשירה העברית. בשירו העברי 'קֶדֶם' עולים תיאורי הנוף
במראות יס־תיכונים, שאינם קשורים דווקא לארץ־ישראל. הנוף משמש דווקא
בבואה לתנועות הנפש של המשורר. בהתמזגות של המשורר העברי עם הנוף
הקדום־המתחדש ראה צייטלין את עיקר המוקד ואחת הבעיות של השירה
העברית.

עצם שם השיר – 'קֶדֶם' – רומז ומביע את הפניה למזרח ואת החזרה לנופי

בראשית ותכנס. בשיר הזה קודמת חוויית החזרה למזרח לחוויית השיבה לארץ־
ישראל. עומק ההזדהות של צייטלין עם הנוף המדברי ומראות המזרח נשמע רק
בנוסח הראשון והמקורי של השיר. בכל יתר הגירסאות ניטל עיקרו של השיר,
הכלול בבית השלישי והאחרון.

להלן טקסט השיר כנתינתו הראשונה [הפועל הצעיר 22, 1921.3.28]:

קדם

נָבְהוּ סְבִיבֵי דְקָלִים,
נְאוּוּ כַּמְגִדְלִים;
רְמִים הֵם כְּשַׁעֲפִים,
פְּשׁוּטִים הֵם כְּסַמְלִים.
לְמָה לֹא תְרוּמָם
גַּם מִחֻשְׁבְּתֵי תוֹכֵי?
לְמָה לֹא כְדַמּוּתֵם
אִישׁוֹר גַּם אֲנֹכִי –

תַּמְת־קָדָם תִּרְעַף
לִי מַעֲיָנֵי גְמָלִים –
רְנִים פְּעַמּוֹנֵיהֶם
וּפְעַמֵּיהֶם קָלִים.
יַעַן יִשְׂרָה דְרַכְּכֶם –
לְכֹן קַל מִצַּעְדֶּם...
אָבֵל צַעֲדֵי־גָבְרָ?
אָבֵל דְרַכֵּי־אָדָם?

בְּתִים שְׁטוּחֵי־גִגוֹת
נִצְבוּ כְּאֲנָשִׁים,
אֲשֶׁר מַעַל כְּתַפֶּם
נִכְרְתוּ הָרָאשִׁים.
אֵלֵי, לֹא יִכְלָתִי
שְׁכֹן בְּאַרְץ בְּטָח,
כְּלִי מִשׁוֹר, מִשׁוֹר,
כְּלִי שְׁטַח, שְׁטַח!

אלכסנדריה, אהרן צייטלין

נוסף לשינויים משמעותיים אחרים, הרי עיקר השינוי שצייטלין ערך בשיר הזה
היה בהחלפת שתי השורות האחרונות, המנסחות מעין משאלה לתוכן חיים המושפע
ישירות מן הנוף המדברי, שנגלה לעיניו לראשונה כלעיני כל מי שמגיע מאירופה,

מן המערב. את שתי השורות האחרונות האלה כפי שפורסמו בהפועל הצעיר מסביר לימים אהרן צייטלין בזה הלשון:

"בצרור השירים, שמסרתי לקלוזנר יחד עם אותה פואימה, היה השיר 'קדם', שנכתב בדרך ממצרים אל לוד. בסוף השיר נאמר 'אלי, לו יבולתי שכון בארץ בטח, בלי מישור, מישור; בלי שטה, שטה'. אף על פי שמלים אלו – 'כולי שטה, שטה' – נאמרו ברוח השיר כולו, שהיו בו געגועים לחייפשוטות ארציים, היים על פני שטחה של אדמה, בלי עליות למרום וירידות לתהום, נכנסה בליבי הערתו של קלוזנר לאותה שורה אחרונה שבשיר, הערה שנכתבה בעיפרון בשולי הגליון: 'אין זו מעלה...' אך בינתיים נדפס השיר בהפועל הצעיר והשורה נשארה כמות שהיא. כעבור שנים רבות, כשסידרתי לדפוס קובץ שירים מכונסים, שיניתי את השורה ההיא ואגב־כך שיניתי עוד משהו. הערתו של קלוזנר פעלה פעולתה [צייטלין תש"ם: 249-250].

התיזה המרכזית של אהרן צייטלין בהרצאתו ב'בית העם' בירושלים על בעית הנוף בשירה העברית היתה, כלשונו: "הואיל והתמוזגות נפשית עם הנוף החדש־קדום צורך לאומי הוא, הרי שבעיית הנוף צריכה ליהפך לבעיה בה"א הידיעה של השירה בארץ" (שם: 248). השיר 'קדם' הוא נסיונו הראשון של צייטלין להיות נאה מקיים ולא רק נאה דורש (על הרצאתו של צייטלין ב'בית העם' ראה בהרחבה – צייטלין תש"ם: 248-249; 'בית העם' היה במקום בו שכן עד לפני שנים מספר קולנוע 'אָרִיסוֹן'. זה היה צריך גדול אשר בו נמצאה גם ספרייה מרכזית [השווה: בבנישתי 1992: 8].

אהרן צייטלין התגורר בירושלים לכל הנכון מראשית 1921 ועד לחודש מאי באותה השנה. הוא עבד כאמור בוועד הצירים במחיצתו של נחום סוקולוב [על שהותו של אהרן צייטלין בירושלים ראה בהרחבה ב'צייטלין תש"ם: 256-259]. בחול המועד פסח תרפ"א ירד צייטלין עם חבורת סופרים, וסוקולוב בראשם, ליפו, לזעידת היסוד של אגודת הסופרים העבריים בתל־אביב. המאורעות ופרעות הערבים [פרצו באיסרו חג, באחד במאי 1921. יוסף היים ברנר נרצח בפרדס של יַצְקָר בשני במאי, ואילו אהרן צייטלין היה בדרך אליו ביום הרצח. על כך הוא מספר: "ברנר נהרג באותו פרק זמן שם בפרדס של יַצְקָר. ושם פרצו הפרעות [...] ובדרך חזרה מן האסיפה הזאת של אגודת הסופרים, שבה נאמו קלוזנר, נחום סוקולוב ואחרים, אז היינו שם שנינו, אני ואחי עליו השלום [...] ורצינו בדרך חזרה לזכרון־יעקב – שבה ישבנו – [...] ברגע האחרון, אינני יודע, החלטנו לנסוע ישר [...] ובינתיים הוא נהרג [...] אילו היינו שם, היינו גם נהרגים". (צייטלין 1968: 186-187).

מתוך המקורות העומדים לרשותנו לא ברור מתי עבר אהרן צייטלין להתגורר באופן קבוע בזכרון־יעקב. בחודש מאי 1921 הוא כבר לא היה בירושלים. על כך יכולה להעיד ההתכתבות בזכרון־יעקב בין האחים צייטלין מזכרון־יעקב עם יוסף קלוזנר בירושלים בחודשים אפריל ומאי וכן בינם לבין מארחם צ. ז. ויינברג שנגעה בעיקר בעניינים סידוריים וכספיים [ראה מכתביו של אהרן צייטלין אל ויינברג מיוני-יולי ותשובתו של ויינברג מיום 2.6.1921, וכן מכתביו של אהרן צייטלין אל יוסף

קלוזנר בתוך שיינטוך תשנ"ח). אפשר שבזמן שאהרן צייטלין ישב עדיין בירושלים והתגורר במלון גולדנברג, השתקע כבר אחיו אלחנן בזכרון-יעקב, שם הוא, כאמור, עבד כמזכיר של בית-הספר היסודי מטעם יק"א שנוהל בידי צ. ז. ויינברג. על תקופת שהותם של האחים צייטלין בזכרון-יעקב ונסיונותיהם להיקלט בארץ גבינו בשנת 1992 עדות מוקלטת מפי מר דוד בנבנישתי (1987-1993).

מר בנבנישתי, בעצמו יליד סאלוניקי, עלה לארץ ב-1913, התנדב לגדוד העברי ולאחר שחרורו ב-1920 התקבל כמורה בבית-הספר היסודי בזכרון-יעקב. שם פגש והכיר מקרוב את האחים צייטלין. חשיבות עדותו אינה רק בכך, שבעזרת זכרונו המופלג והשקפת-עולמו ההומאניסטית הוא היטיב לתאר את בית-הספר, את תלמידיו, את מוריו ואת המנהל צ. ז. ויינברג, ולהעלות את רוח התקופה ואת אנשיה, אלא שיש בזכרונותיו על אהרן ואלחנן צייטלין כדי לאשר באורח מובהק את הלכי הנפש והלבטים הפנימיים, שעליהם, כפי שראינו לעיל, מעיד אהרן צייטלין בעצמו.

בזכרונו של מר בנבנישתי נשמר קטע של שיר איטלקי, שאהרן צייטלין תרגם לעברית. זה היה שיר שסוורי סאלוניקי נהגו לשיר. מר בנבנישתי לימד שיר זה את תלמידיו, ונהג ללמדו גם את הניכיו בבית-הכרם בירושלים, והמלים נשמרו בזכרונו גם לאחר שבעים שנים [את טקסט השיר המתורגם בליווי כמה שורות מן המקור, והסבר על נסיבות תרגומו ראה: בנבנישתי 1992: 1, 2].

תנאי הקליטה של האחים צייטלין גרמו, לכל הנכון, להחלטתם לרדת מן הארץ בשלהי שנת 1921. משבר הקליטה ורעיון הירידה זכו לתיאור פנומנולוגי יחיד במינו במסתו 'בודד על הגג' [צייטלין תש"ם 2: 248-255]. בו מקשר אהרן צייטלין בין חוויות היסוד והתנסויותיו בארץ-ישראל בשנת תרפ"א, החל מנסיעתו בין אלבסנדריה ולוד (השיר 'קָדֵם', דרך התנסויותיו בירושלים ובמיוחד הרצאתו ב'בית העם' על בעיית הנוף בשירה העברית, וכלה בקונפליקט הפנימי שסער בתוכו בין כמיהתו להשתייך לבוני הארץ בפועל ממש (החלוצים) לבין נטייתו להתעמק בפשר העל-ארציות. ואלה דבריו:

"...חולם אני על עבודה גופנית: רק עבודה כזאת עשויה לשחרר אותי. רוצה אני להכות שורש בארץ, בקרקע, בחיים על פני השטח – שטחו של עולם. אלא שרצון זה מפולג הוא: צומח ומתגבר לעומתו מין צד שכנגד, צד-הלבנה... בודד אני על הגג, ושוב איני רוצה לרדת אלא לעמוד, כאותו מיסטר ל., למעלה ולהטות אוזן לשיחה שאני עד לה ואשר לשונה זרה כל-כך וקוסמת. יש לחדור ולהבין בה, באותה לשון, ואז רק אז תסור הקדרות. משיתלַפְנו דברי אותה שיחה עמוקה לא אעמוד עוד שחור ליד לבן. גופי השחור כרבב יתבהר כנשמה – ורפא לו. לא, רק לא השטחו אותה שעה לועג אני בליבי לטור האחרון בשיר שנדרס בהפועל הצעיר: כולי שטח, שטח... מהרהר אני בהערתו של קלוזנר אין זו מעלה... ודאי, אין זו מעלה כלל וכלל... בטח – שטחו! שוטה בחרוזים! [...]לא, כך אי אפשר. או שאתה אחד מהם, מן העמלים האלה, מן העובדים עבודה ממש, מן הקודחים ושרים, קודחים ובונים, או שעליך לעזוב את הארץ... כתיבת שירים אינה בנין. לעזוב את הארץ? מתחלחל אני כולי לרעיון זה שניצנץ בי. הא כיצד? לעזוב? – תעזוב ותשוב

— לוחש לי היצירה-ה — צעיר אתה ועוד היום גדול. נציטלין תש"ם 2:
[253-252].

דבררים שהבאנו לעיל ממש מפי צייטלין, יש כדי להסביר את פשר השינויים הטקסטואליים שהמשורר הכניס בנוסח המאוחר של השיר 'קדם', בבית המסיים של השיר לאמור:

אַלִּי, לוֹ יְכוּלְתִּי שְׁקֵט בְּאוֹר כְּמוֹךְ, שׁוֹלֵה שְׁלֹת קְדָם, שׁוֹכֵן בְּתוֹךְ-תּוֹכָה.	אַלִּי, לוֹ יְכוּלְתִּי שְׁקֵט בְּאוֹר כְּמוֹךְ בְּלִי מִישׁוֹר, מִישׁוֹר בְּלִי אֶף נִבְחָה!	אַלִּי, לוֹ יְכוּלְתִּי שְׁכוֹן בְּאַרְץ בְּטַח בְּלִי מִישׁוֹר, מִישׁוֹר בְּלִי שְׁטַח, שְׁטַח!
צייטלין תשל"ה: 313	צייטלין תש"י: 215	הפועל הצעיר תרפ"א

שינויים אלה אינם איפוא פרי מקרה או שרירות פואטית גרידא, אלא ממש תמורה בהשקפת עולם ובתכנית חיים. ב'בודד על הגג' מביא צייטלין, כפי שראינו לעיל שני פירושים לשורות החוזרות 'בְּטַח/שְׁטַח'. הראשון — פירוש חיובי וקונסטרוקטיבי ואילו השני — פירוש שלילי ומזלזל. על אף הערתו של קלוזנר, אין לדעת אם צייטלין היה משנה את סיומו של השיר אילולא ירד לפולין; אולם דחיית הפירוש הראשון (שם: 250) מפני הפירוש השני (שם: 252) על ידי שינוי סיום השיר בפועל הוא מחוייב המציאות, מן הרגע שצייטלין בחר בחלום ועזב את השטח, בו היה עליו לממשו במו חייו. רעיון הירידה עלה איפוא במוחו של אהרן צייטלין לא מסיבות כלכליות ולא מטעמים חברתיים גרידא, אלא בעיקר משום שחייו היו קודש לספרות יידיש ועברית, והוא לא היה מסוגל לראות את עצמו כחלק אינטגרלי של מציאות בניינה הפיזי של הארץ — וכדבריו "כתיבת שירים אינה בניין".

שלושה אנשים היו אמורים למנוע את ירידת האחים צייטלין מן הארץ: הלל צייטלין, יוסף קלוזנר ויוסף חיים ברנר. אביהם, הלל צייטלין, משנודע לו על כוונתם, כתב להם: "אל נא תעזבו את הארץ [...] החיים שלנו בפולין הם בקו הירידה, בארץ הם בקו העליה. שימו פניכם אל העתיד!" [על פי צייטלין תש"ם 2: 254], אולם כדברי אהרן צייטלין: "האיגרת באה באיחור. כבר ישבנו על המזוודות" (שם). פנייתו של הלל צייטלין אל בניו מתוך כוונה להניא אותם מלעזוב, באה כנראה בעקבות גלויה שקיבל מיוסף קלוזנר על כוונת הירידה של בניו. קלוזנר ביקש מן האב להשפיע על בניו שלא יעזבו את הארץ, שכן "יתרון הארץ מהגלות כיתרון האור מן החושך" [על פי צייטלין 1968: 10]. על כך מעיד אהרן צייטלין כי דברי קלוזנר אלה ברוח קהלת ב 13, 'וְרֵאִיתִי אֲנִי שֵׁשׁ יִתְרוֹן לְחֻקָּהּ מִן הַסְּכָלוֹת בְּיִתְרוֹן הָאוֹר מִן הַחֹשֶׁךְ', נחרטו בזכרונו והוא הוסיף להרהר בהם גם לאחר שנים רבות (שם). גם דבריו של יוסף חיים ברנר, במכתב שכתב לאהרן צייטלין ימים אחדים לפני מותו, על יתרונה של ישיבת ארץ-ישראל על פני כל מקום אחר בעולם, המשיכו להדהד בתוכו שנים רבות, ואף נקבעו כמוטיב מרכזי בשיר 'בְּרִנָּה' וזו לשון השיר:

ברנר

א

הגר דמו לארץ
ניתו קדקדו,
ניתחל קדקדו
וחול בעולל
בכתנת־דם
לפני אלהים –
ניתרש אלהים
החרשה גדולה.

הארץ רות־דמו ונחתי
ואלף. אנה?
זה שמים עשרה שנה,
שמים עשרה שנה.

היה החרישו
קול ששון, משוש־אל
על כליל קרבן־עולה.

אף היו רגעים ולתוף
בלהות ימי
הרנינו כנחלים כשוף
סופתה
המלים הן.

הבהיר שמים משושו,
היה הקדקד בוסו –
בוס יין אלהים.

ב

ימים לפני מותו מכתב כתב לי –
ואני אז בארץ.
ימים לפני מותו מכתב כתב לי,
טורים מספר.
מלים שמים זכור אֶזכור עוד:
פה המקום.

כי אֶזכרה דמו, אֶזכור הדם –
וקם בי דברו, דברו בי קם:
שם המקום, שם.

אותיות־ילד גדולות,
קורנות, מלאות כאֶשכולות.
אור־המנות הצק בן
ויזחב שוליתן:
פה המקום, פה.

[צייטלין תש"י: 230]

בשנת 1968, כארבעים ושבע שנים לאחר עזיבתו את ארץ־ישראל מתוך כוונה לבנות את עתידו בפולין, כסופר ועיתונאי יידי ועברי בווארשה – עד לימי מלחמת העולם השנייה, חזר צייטלין והעלה בזכרונו את רקע הירידה ונסיבותיה. ביושבו

בניו־יורק, מקום בו קבע את ישיבתו כפליט יהודי, עד מותו ב־1973. ואלה דבריו:
"היה עלינו להתגב מן הארץ, ממש... מזכרון־יעקב... כל אחד שהיה עוזב את הארץ היה נקרא בוגד. עכשיו קוראים לכאלה – יורדים, אז – בוגדים. אבל צר היה לנו המקום ובאמת חיינו היו דלים בכל המובנים. העיקר: הקרתנות הנוראה. סוף סוף אנחנו באנו מעיר גדולה. וארשה היתה אז עיר גדולה, במובן היהודי בוודאי היתה עיר גדולה. שם היו חיים שוקקים – ופתאום נתקענו לתוך איזו שממה. כך היה הרושם. אחר כך אוכזבנו אכזבה נעימה, אבל אז, באותו פרק זמן, היה קשה לנו. מסיבות שונות. ובכן, בבוקר השכם, באמת השכם, יצאנו בעגלה, אינני זוכר להיכן, אינני זוכר את המארשרוט, אבל נסענו דרך ביירות, שם ישבנו באוניה ומשם צרפתה, ויצאנו במארסיי. משם נסענו לפאריז ובפאריז שהינו שלושה חודשים. מדוע לא יכולנו לבוא מיד לווארשה? מכיוון שהשלטונות עשו קשיים, אף על פי שהיתה לנו אשרת חזרה, כפי שסיפרתי. אבל אף על פי כן הם טרבו. אינני יודע באמת מדוע. ובכן נח פּרילוצקי התערב בדבר ובהשתדלותו חזרנו לאחר שלושה חדשים לפולין, לווארשה". [צייטלין 1968: 10-11].

מקץ שהות של כתשעה חודשים בארץ־ישראל חזר אהרן צייטלין לווארשה, בשלהי אוקטובר או ראשית נובמבר 1921 [השווה צייטלין 1968: 8; וכן שיינטוך 'תשנ"ח: המכתב של צייטלין מווארשה אל מ. ליפטון בניו יורק מיום 3.11.1921, מכתב מספר 9].

מראי מקום

אוסקוטסקי 1921: א. אוסקוטסקי [מז"ל], כל ירושלים לשנת תרפ"א-תרפ"ב, ספר שימושי, ספר ידיעות, ספר אדריסאות. [ירושלים].

בבנישתי דוד 1987: זכרון יעקב יובל ה־100 לבית הספר העממי ממלכתי 'נילי' בזכרון יעקב, פרדס חנה, 42-47. (פרק זכרונות מתוך ספרו של המחבר משאלוניקי לירושלים).
בבנישתי דוד 1992: דוד בבנישתי בעל־פה, על שהותו בזכרון־יעקב ועבודתו כמורה בבית־הספר 'נילי' בשנת 1921, המראיין ד"ר אליהו סלע. קלטות הראיון והפיענוח נמצאים ברשותו של ד"ר אליהו סלע, בירושלים.

ברנר, י. ח. תשכ"ז: כל כתבי יוסף חיים ברנר, כרך שלישי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת"א. וקסלר 1987: יובל ה־100 לבית הספר העממי ממלכתי 'נילי' בזכרון־יעקב, עורכת: שפרה כהן וקסלר, פרדס חנה.

ורמן דרור 1991: הבוכארים ושכונתם בירושלים, הוצאת יד בן־צבי, ירושלים.

צייטלין אהרן תש"י: שירים ופואמות, מוסד ביאליק, ירושלים.

צייטלין אהרן תשי"ג: 'מכתב אל דניאל פרסקי, בתאריך י"ב באב תשי"ג', ידיעות גוים 86-87, כסלו תשל"ה, תל־אביב, 320.

צייטלין אהרן 1968: אהרן צייטלין בעל־פה, סדרת ראיונות עם המחבר על חייו ויצירתו, המראיין: עמנואל גולדשמיט, בעריכת יחיאל שיינטוך. המקור שמור בארכיון הפרטי של אהרן צייטלין אצל משפחתו בניו־יורק.

צייטלין אהרן תשל"ה: רוח ממצולה; שירים ופואמות, 'יבנה' תל־אביב.

צייטלין אהרן תש"ם 2: בין אמונה לאמונה, כרך שני: באהלי ספרות, 'יבנה', תל־אביב. שיינטוך יחיאל תשנ"ח: ברשות הרבים וברשות היחיד – אהרן צייטלין וספרות יידיש, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאנגס, ירושלים.